

“ЦАГААН ТҮҮХ” ЗОХИОЛ ДАХЬ ХОЁР ЁСНЫ ҮЗЭЛ

М.Саранцэцэг

МУБИС, ТНУС-ийн философи-дидактикийн тэнхим

ХУРААНГУЙ

Аливаа улс үндэстэн туулсан замаа эргэн харж, өнгөрсөн түүхээ судлан дүгнэж түүнээс сургамж авч, тэр үндсэн дээр урагшлан хөгжиж байдаг билээ. Тийм ч учираас Монгол төр ёсны үүсч хөгжиж ирсэн түүхийг нарийвчлан судлах, үнэн зөв бодитойгоор дүгнэж цэгнэх, уламжлал болгон сэргээх ёстой зүйлүүдэд анхаарлаа төвлөрүүлэх, тэдгээрийн ач холбогдолыг ухаарч ойлгох явдал юу юунаас эрхэм билээ. Монгол улсад эрх зүйт төрийн тогтолцоог бий болгож төлөвшүүлэх зорилт тавин ажиллаж байгаа өнөө үед энэ нь бүр ч чухал болж байна. Монголчууд эртнээс нааш улс орныхоо тухайн үеийн нөхцөл байдал, хүмүүсийн ахуй амьдрал, зан үйл, ухамсрын түвшин, нийгэм эдийн засаг, улс төрийн амьдрал, аж байдлыг сайтар тусгасан тэдгээртэй нийцсэн хууль цааз гаргаж хэрэгжүүлж байсан нь амьдралд “үйлчлэх” чадвартай тул тэдгээрийг нийтээрээ хүндэтгэн үздэг байжээ.

Монголын төр ёс, түүний түүхэн уламжлалыг нотлон харуулах олон арван бүтээл байдгийн дотор «Арван буянт номын цагаан түүх» онцгой чухал байр эзэлдэг юм. Тэр нь Монголыг монголоор нь байлгах, монголоор нь авч үлдэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэсэн бөгөөд Монгол төр хууль цаазны алтан сан хөмрөгт дорвитой хувь нэмэр болсон сурвалж бүтээл хэмээн зүй ёсоор үнэлэгдэн, хадгалагдаж байна.

«Цагаан түүх» - төр ёсны эх сурвалж

«Цагаан түүх» нь эртнээс гадаад, дотоодын эрдэмтдийн анхаарлыг татаж иржээ. Эх сурвалжийн энэхүү мэдээнээс үндэслэвэл:

1. «Цагаан түүх»-ийг анх Хубилай цэцэн хаан [1215-1294] зохиосон гэж зарим эх сурвалжид тэмдэглэсэн байдаг.
2. Хутагтай сэцэн хунтайж «Цагаан түүх»-ийн хоёр эхийг тулган үзэж, шинжлэн бичсэн гэж байна.
3. «Цагаан түүх»-ийг Жи-Жунгийн тэргүүн /1330/ оноо зохиосон гэж мэдээллэсэн байна.

Ингэхлээр өдгөө манай үед хүрч ирсэн «Цагаан түүх»-ийн хувилбар нь даруй гурван шатыг дамжин хэлбэршсэн байна гэж дүгнэх бүрэн боломжтой юм. Эдгээр үе шат нь “... нэгдүгээрт, 1260-1294 он буюу Юан улсын төрийн байгуулалыг хоёр ёсны зарчмын үүднээс эмхлэн байгуулж, төлөвшүүлж тогтоосон үе. Чухамхүү энэ үед төрийг хоёр ёсны зарчмын дагуу эрхлэн хөтлөх тухай Хубилай хааны олон зарлиг гарч төрийн байгууллын

үйл ажиллагаанд нэвтрэн хэрэгжиж байжээ. *Хоёрдугаарт*, 1330 он буюу Жи-Шуний анхдугаар он. Энэ онд хааны ордны бичгийн мэргэн түшмэд Юан улсын төрд нүүрлэн ирсэн хямралыг гатлан давахын үүднээс төрийг засах тухай Хубилай хааны зарлигууд олтгойдон зөрчигдөх болсон тул тэдгээрийг эмхэтгэн «Цагаан түүх» хэмээн эхлэл төгсгөл бүхий ном болгосон бололтой. *Гуравдугаарт*, 1570-аад он буюу Монгол орноо хоёр зуу шахам жил үргэлжилсэн улс төрийн бутралыг даван туулахын үүднээс «Цагаан түүх»-ийг эрэн олж, түүнийг өөрийн цаг үеийн хэрэгцээ шаардлагад нийцүүлэн хянан боловсруулсан Хутагтай сэцэн хунтайжийн үе¹ гэсэн үе шатуудыг дамжиж өдгөө бидний гарт үлдэж ирсэн «Цагаан түүх»-ийн тэр эх хэлбэржиж тогтсон бололтой. Тэгэхдээ хэдийд хэн гэгч зохиосон бэ? гэдэг асуулт өнөө хэр нэгэн мөр болон шийдэгдээгүй байгаа бөгөөд одоогоор эрдэмтэдийн дунд уг асуудлаар гурван янзын санал байна. Үүнд:

Нэг. "... «Цагаан түүх»-ийг Хубилай хаан зохиосон"² гэж зарим эрдэмтэд үзэж байна. Тухайлбал Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хорооноос эмхлэн "Арван буянт цагаан номын түүх" (151 тал хуудастай) хэмээх номыг 1981 онд хэвлэжээ. Энэ номонд эрдэмтэн Ли Ү Жин Сүэ тайлбар зүүлт хийж хэвлэхдээ "... уг зохиолыг Хубилай хаан бичсэн"³ гэжээ. Энэ саналыг цөөнгүй эрдэмтэн дэмждэг.

Хоёр. «Цагаан түүх»-ийг зохиогч нь лам хуврага хүн байсан бололтой гэж нөгөө хэсэг эрдэмтэд үзэж байна. Академич Ш.Нацагдорж "Цагаан түүхийн тухай" гэдэг өгүүлэлдээ, «... «Цагаан түүх» бол Хубилай цэцэн хааны зохиосон зохиол биш ... харин түүний даалгавараар аль нэгэн шадар эрдэмтэн, сайд зохиосон байх. «Цагаан түүх»-нд шашны нөлөөлөл тун их, Төвдийн шашны тухай өгүүлэх ба лам нарын эрх ашгийг дээдлэн гаргасныг үзвэл «Цагаан түүх»-ийн зохиогч нь лав лам хуврага хүн байсан бололтой. Хубилай хааны үед их нөлөөтэй байсан Төвдийн Пагва лам «Цагаан түүх»-ийг зохиоход ихээхэн оролцож байсан нь дамжиггүй биз.»⁴ хэмээн дурдсан байна.

Гурав. Германы монголч эрдэмтэн Сагастер 1976 онд «Цагаан түүх»-ийг герман хэлнээ орчуулсан байх бөгөөд, тэрбээр «Цагаан түүх»-ийг Хубилайн даалгавраар ямар нэг эрдэмтэн хүн зохиосон байж магадгүй гэж бичжээ. Чухамхүү XIII зууны 80-90 ээд оны үед «Цагаан түүх»-ийг Хубилай хаан өөрөө санаачилж, боловсруулахдаа ойрын шадар хүмүүс буюу эрдэмтдийг өргөнөөр татан оролцуулсан нь эргэлзээгүй.

«Цагаан түүх»-нд Монгол төрөөс аливаа шашин шүтлэгт ялгаваргүйгээр хандах зарчмыг онцлон тодорхойлсон. Энэ нь угтаа Монгол төрийн уламжлалт бодлого юм. Мөнх хаан "Тэнгэр бурхан хүний гарын таван хурууг урттай, богинотой заяасны нэгэн адилаар улс түмэн бүрт өөр өөр шүтлэг өгсөн" тул эзлэн дагуулсан улс түмэн бүр өөр өөрийн язгуур шашнаа шүтэн баримтлах эрхтэй гэж айлдсан байдаг нь учиртай. Гэхдээ энэ бол Монгол төр бүх шашинд тэгш жигд хандаж байсан гэсэн хэрэг огт бус. Монгол төр үндэсний уламжлалт соёл иргэншил, хөрс сууриа хадгалан бэхжүүлэх хэрэгцээ, эрх ашгийнхаа үүднээс, чухамхүү төрийн бодлогоор дамжуулан тэр бүх шашин шүтлэгийн дотроос нэгийг нь сонгон өөрийн болгох, дэмжин авч явах учиртай байсан. Тийм шашин нь Монголын эзэнт гүрний эхэн үед бөөгийн шашин, Юан гүрний цагаас эхлэн бурханы

шашин тус тус болж асан нь илэрхий билээ. Ерөөс бүх шашин суртахууныг нэгэн адил баримтлан хамгаалдаг тэдгээр бүгдэд нэгэн адил үндэслэн тулгуурладаг тийм төр гэж хаана ч байсангүйг хүн төрөлхтөний түүх гэрчилж байна.

Тус шастирын үндсэн үзэл санааг хоёр ёсны үзэл баримтлал бүрдүүлдэг нь тодорхой. Тэгээд ч тус сурвалж бичгийн оршилд түүний агуулгыг нягтлаж хураангуйлан “үнэн хоёр ёсны тэгшид эндүүрэл үгүй явуулахуйн товчоон арван буянт номын Цагаан түүх” гэж тодорхойлсон нь санамсаргүй хэрэг бишээ. Чингэхүйеэ, хоёр ёсон гэж юу вэ? Түүний эн тэргүүн хоёр ёсыг аль буй хэмээвээс:

«...Номын төр тарни, судар хоёр хийгээд

Ертөнцийн төр энх, гилбэр хоёр ёсноос...»⁵ хэмээн түүнийг тодорхойлжээ.

Өөрөөр хэлэхүл энэхүү хоёр ёсон хэмээгч нь шашин төр хоёр буюу, хүмүүний энэ ертөнцийн хэрэг зол жаргал- энх амгаланг эрхлэгч ертөнцийн төр буюу хааны төр хийгээд хүмүүний сэтгэл оюуны хэрэг, хойд насны зол жаргалыг эрхлэгч номын төр буюу шашны төр хэмээгч хоёр зүйлийн төр байх ажгуу. Үүнд бурханы шашны сургуулиар хүмүүнийг энэ ертөнцийн(сансарын) зовлонгоос гэтэлгэгч их хөлгөний буюу судрын зам, нууц(очир) хөлгөний буюу тарнийн зам хэмээгч хоёр зам мөр байх тул шашны төр нь тэр бүхнийг хамарсан судрын ба тарнийн хэмээх хоёр заагт, нөгөө ертөнцийн төр нь ард оныг элбэрэн нигүүлсэх, энэрэн тэтгэхүйн үйлсийг эрхлэгч энх төр хийгээд төрийн албадлага хүчирхийллийн үүргийг хэрэгжүүлэгч гилбэр буюу дайчин төр хэмээх хоёр хэсэгт тус тус ангилагдах ажгуу. Эдгээрийг бүхэлд нь хоёр ёсны дөрвөн их төр хэмээн нэрийдэх хийгээд энх төрийг төрийн эзэн хаан голлон эрхлэж, харин төрийн захиран дарангуйлах чиг үүргийг түүний түшмэд голчлож хэрэгжүүлэх учиртай ажээ.

Юан улсын төрийн байгууллыг бүрэлдүүлэхдээ нэг талаас хаан тэргүүлэн түшмэдийн эрхлэн хэрэгжүүлэгч хааны төр буюу иргэний төр, нөгөө талаас улсын багш тэргүүн лам хуврагуудын эрхлэн хэрэгжүүлэгч шашны төр буюу сүм хийдийн байгуулалыг зэрэгцүүлэн босгож өөр хооронд нь шүтэлцүүлж тавьсан байна. Чухам ингэж харын(иргэний) болон сүм хийдийн байгуулал зэрэгцэн оршиж, өөр өөрийн үйлийг эрхлэж, бас бие биеэ нөхөж чадсан цагт сая “Үнэн номын засаг хивийн зангиа мэт алдаршгүй, хүнд хааны засаг алтан буулга мэт эвдэршгүй”⁶ болох учиртай. Энэхүү хоёр ёсны аль аль нь дутаж болшгүй гэдгийг «Цагаан түүх»-нд:

«...Ер хоёр ёсноор эс явбаас буян хилэнц хоёр, цагаан хар хоёр, хүнд хөнгөн хоёр, үнэн худал хоёр, сайн муу хоёр, жаргал зовлон хоёр, эд бүхний ялгалыг үл мэдэхүйн тул тэр мэт номын засаг үгүй бөгөөс амьтан там дор унаюу, хааны засаг үгүй бөгөөс улс аймаг эвдрэх болюу ... лам багшдаа шүтвээс бодьсунгийн мөр ольюу. Буянт хаанд шүтвээс ертөнцийн улс сайтар амирлиюу»⁷ гэж үндэслэн дүгнэсэн байна.

Тийнхүү бурхны шашны ухааны хамгийн язгуур онолын нэг үйлийн үрийн шүтэн барилдлагын хуульд үндэслэн хүмүүсийн энэ хойд хоёр насны зол жаргал, сайн сайхныг хангахын тулд “номын ба ертөнцийн хэмээх хоёр засаг зайлшгүй”⁸ гэж үндэслэсэн ажээ. Учир шалтгаан иймийн тул түүгээр “Үнэн номын төр дотоод зүрхэн, хүнд хааны төр гадны

хар нүдэн мэт буюу”⁹ гэж тэдгээрийн аль аль нь орхигдон дутагдаж болшгүй гэдгийг зүйрлэн илэрхийлжээ.

“Цагаан түүх”-нд “... дээд шашны үндсэн номын эзэн лам ба их төрийн эрхэн ертөнцийн эрхэт хаан”¹⁰ хийгээд гэж төрийн хэрэг, шашны хэрэг хоёрыг эрс зааглажээ. Төрийн хэргийг зөвхөн ертөнцийн эрхт хаан хийгээд түүний түшмэд эрхлэж явуулна, тэд шашин номын хэрэгт үл оролцоно. Мөн шашин номын үйлийг номын эзэн Гүүшри(хааны багш буюу улсын багш) хийгээд түүний харъяат хуврагууд эрхлэн явуулна. Тэд тэдний хэрэгт үл оролцоно. Энэ зарчмыг «Цагаан түүх»-д «хоёр ёсыг холил үгүйеэ тус бүр сайтар тогтоохуй»¹¹ гэж томъёолжээ.

Улмаар энэ хоёр ёсыг тус бүрийг эрхлэн хэрэгжүүлэгч байгуулал, зэрэг дэв тэр тус бүрийн эрхлэх чиг үүргийг чанд ялган тогтоожээ. Тийнхүү өрнө дахинд дундад зуун, сэргэн мандалтын үеийг туулж, шашны инквизацийг үзэн өнгөрүүлж байж хүрч ирсэн хүн төрөлхтний сэтгэлгээ, иргэншлийн нэгэн томоохон ололт болсон сүм хийдийг төрөөс тусгаарлах, шашны бус иргэншилт төрийн үзэл санаа «Цагаан түүх»-нээ өвөрмөц хэлбэрээр тавигдаж байгаа нь сонирхолтой байна. Гэхдээ Юан улсад шашны ба ертөнцийн хэмээх адил тэнцүү, эрх тэгш хоёр байгуулал, хоёр төр байгаа юм бас биш юм. Харин «Цагаан түүх»-нд дээрхи хоёр ёсны дөрвөн төрийг нийтэд нь басхүү «хаан хүмүүний харъяат дөрвөн их төр»¹² гэж бүхэлдээ улс орны дээд эрхэт эзэн нь эцсийн дүндээ төрийн эзэн хаан гэдгийг онцолжээ. Энэ нь тухайн үед монголын төр бурхны шашныг чухал нэгэн холбоотон туслагчаа болгосон хэрэг юм.

Монголын төрт ёсны сэтгэлгээний үүднээс үзвэл «Цагаан түүх»-нд Юан улсын төрийн болон шашны байгууллагыг хэрхэн тогтоож хуульчилсан нь сонирхолтой. Үүнд ч шашны байгууллагын тухайд шашин номын төрөл бүрийн салбарын хэргийг эрхлэн гүйцэтгэгч лам хуврагуудын нийт тоо нь 20 гаруй зэрэг дэвийг нэрлэн дурдсан буй. Ертөнцийн төрийн тухайд бол төрийн эзэн хаанаас эхлэн төрөл бүрийн шат түвшинд холбогдох 80 гаруй албан тушаал бүртгэгджээ.

Хаан төрийн албаны бүх түшмэдийг нийтэд нь гадаад, дотоод хэмээн хоёр ангилж байсан нь дотоод түшмэдийн зэрэглэлд түмний ноёноос дээшихийг хамруулдаг төрийн албаны нэн өндөр, бэрх ямба байсан бололтой. Юан төрийн гадаад түшмэд их бага бүгд 2730, дотоод түшмэд нь 121 болж байжээ. Төрийн байгуулалыг эмхлэн бүрдүүлэхтэй уялдуулан төрийн эзэн хааны эрхлэн гурван их үйлс, дөрвөн их төр, зургаан их үлгэр, долоон их бин, есөн их бэлгийг тодорхойлсон нь төрт ёсны сэтгэлгээний сонирхолтой баримт болж байна. Үүнд гурван их үйл:

- Улсыг номын ёсоор залж амгалан болгох
- Төрийн ёсоор засаж, жаргал эдлүүлэх
- Цэргийн явдлыг хичээж улсыг батлан хамгаалах явдал юм.

Энэ их гурван үйл бол Монголын хааны төрөө засахын гол үзэл санаа юм.

Их дөрвөн төр хэмээх нь:

1. Их хөлгөний ёсон амгалангийн төр

2. Хааны барих энх төр
3. Нууц хөлгөний ёсон жига төр
4. Түшмэдийн барих дайчин төр хэмээх дөрвөн төр мөн гэнэ.

Энд хаан хүмүүн бурхны шашныг удирдлага болгож, хоёр ёсны зарчмыг тууштай тогтоон хэрэгжүүлэх учиртай гэдгийг товойлгон тавьжээ.

Зургаан үлгэр нь:

Монголын хаадын төрийг зассан өмнөх үеийн дууриалал
Төр засах журмын тухай бурхан багшийн сургаал, зарлигийн уламжлал
Төр ёсыг явуулах ёслол дүрмийн үлгэр
Дур зоргоороо явж үл болохын дууриалал
Цэрэг байгуулж төрөө хамгаалахын уламжлал
Арвилан хэмнэж өсгөн үржүүлэхийн уламжлал болно.

Энэ бол төрөө засахад өмнөх үеийн түүхийн сургамжийг харгалзан үзэхийн үндэслэл юм.

Долоон их бин:

Өнгөрснийг хайж олох гүн ухаан
Ирээдүйг угтаж мэдэх оточ
Битүүг тааж мэдэх үлэмж мэргэн
Эдүгээ ахуйг бүрэн төгс мэдэх үнэн мэдэл
Бусдын самбаа өгүүлэхийг урьдаас олж мэдэх гайхамшиг цэцэн
Ая авын явдлыг ёсоор мэдэж чадах баатар
Ухааныг төгсгөх гэгээн билэг болой.

Долоон их бин нь Монголын хаадын эрдэм мэдлэгийг эрхэмлэн хүндэтгэх үзэл санааг илэрхийлжээ.

Есөн их бэлгэ:

Хараа ихэт хар туг- бусдыг айлгах бэлгэ
Хашгираа ихэт улаан бүрээ- хамаг хүнддэхийн бэлгэ
Хүч ихэт алтан хор- бие сахихын бэлгэ
Цог ихэт шар үхэр- олноо өргөхийн бэлгэ
Зангарга ихэт алмас илд- засаг явуулахын бэлгэ
Чийрэг сайн алтан эмээл- явдлын бэлгэ
Ээл ихэт- хүнд бүс тогтоохын бэлгэ
Өндөр далбарт исэр /сэнтний суудал/- суудлын бэлгэ

Түшлэг сайт өрлөгүүд- найз нар арга бэлгэ эд буюу хэмээн тэмдэглэжээ. Юан улсын үед 3 зүйлийг 3 хонжин, 3 төрийг 4 тайж, 6 их дууриалыг 6 гэрби, 7 бинг 7 зайсан, 9 бэлгийг 9 өрлөг тус тус эрхлэж байжээ.

«Цагаан түүх»-нд номын засаг явуулж буюу лам нарын биеэ авч явах төр ёсыг тогтоож: Лам нарын уухын дээд цай, амттаны дээд чихэр, идэхийн дээд боов зэрэг ариун идээнд шүтэж, амьтныг алж, нүгэл хийж болохгүй. Буянт хаанд шүтэх, лам багшийг оройдоо мөргөх, ядам бурхныг зүрхэндээ сэтгэх, хамаг амьтныг амраг хөвүүн мэт асрах, ариун

санваарыг хичээн сахих, 4 өглөгийг тасралтгүй өгөх, бурхны номын хичээн сурах, 4 цаглашгүйг үнэнээр хичээх, 3 эрдэнийг шүтэх, нууц тарнийн «тангаргийг сахих, буян үгээгүй хоёрыг тэгш сэтгэх, хоёр түйтгэрээ арилгаж, хоёр чуулганыг хураах, 10 хар нүглийг тэвчих, 10 цагаан буяныг хураах, 5 хорыг дарж, 5 билгэ бэлгийг бясалгах» хэмээн өгүүлжээ.

«Цагаан түүх»-нд бас эгэл харчуудыг биеэ авч явах төр ёсыг сайн үйл үйлдэх, сургаалтай явах, мууг тэвчих 3 зүйлд багтаан тогтоожээ. Үүнд: «сайн явахыг муу үйлээр эвдэх, худал үйлст шунахгүй, үүрд сайн үйлсийг хичээх, шашны ёсыг хичээн сурах, лам багшийн сургаалд эс орвоос хорт этгээдтэй учрах, эцэг эхийн сургаалд эс олвоос муу үйлтэй учрах, эзэн хааны зарлигийг эс сонсвоос битүү торонд унах, шавийн ёсоор эс явбаас тангаргуудыг эвдэх, бусдаас ихэмсэглэн би хэмээвээс хар шулмаст хатгагдах, дураар загнаваас багшаас хагацах, элбэрэлгүй ламыг тэвчих, өршөөлгүй хааныг тэвчих, асралгүй ноёдыг тэвчих, эд ашигт шуналтай түшмэдийг тэвчих, муу хүнийг ихэд эс асрах, сайн хүнийг ихэд эс магтах, лам хүнийг эдэд үл горилох, хаан ихэстэй эсрэгэлцэх, хааныг санг эс хомоотгох, багш хүний эдийг эс булаах» хэмээжээ.

«Цагаан түүх»-нд бурхан шашны номлолыг дэлгэрүүлэн хөгжүүлэх гол арга замыг тодорхойлсон юм.Тухайлбал:

Бурхан, ном, хувраг хэмээх 3 эрдэнийг өргөн хүндлэх
Бурхан суртахууныг наран мэт мандуулах
Сүм хийд барих, ном судар бичих, суврага босгох
Бумбын шашинтанг эс мөргүүлэх
Сүм хийдийн дэргэдүүр эс авлах
Бацаг санваарыг хичээн сахих
Мааний зургаан үсгийг унших
Ад зэтгэрт золиг өгөх
Үхсэн хүнд буян хийхийг тус тус өгүүлэн заажээ.

«Цагаан түүх»-нд өгүүлэх ёс суртахууны хэм хэмжээнүүдийг дагаж мөрдөх нь номын ёсонд тохирч хааны засагт нийцэх ажээ. Тиймээс ч «Цагаан түүх» номонд үүнийг үндэслэн

«...Үүлгүй тэнгэрийн хүйтэн сумнаас хатуу
Өвсгүй газрын хумхи өргөснөөс ширүүн
Санвааргүй тойн үнэн номыг салхинд хийсгэнэ

Төр үл мэдэх ноёдын засаг уулнаас ч хүнд...»¹³ хэмээн эрдэм номгүй тойн, төрийн мэдлэггүй ноёдын засгийг шүүмжилж, бурхан, ном, лам, хуврага, эцэг эхдээ их ачлал хийх гэвэл ламын тангаргыг нүдний цөцгий мэт хайрла, хааны зарлигийг зүрх мэт сэтгэн эцэг, эхийн сургаалыг амь мэт ухаж ойлгохыг чухалчилжээ.

Хубилай хаан хоёр ёсыг дурсан тэмдэглэх өдрүүдийг бий болгосон нь ёс суртахууны шилдэг чанаруудыг улс оронд хэвшүүлэн тогтооход чухал ач холбогдолтой болсон юм. Хубилай хаан тухайн үедээ 4 цагийн буян үйлдэгч дурсгалын өдөр(хавар, зун, намар,

өвлийн буян) Бурхан Шигамуны дурсгалд, 4 цагийн хурим үйлдэх дурсгалын өдөр, Чингэс хааны амьдрал, үйлтэй холбогдсон чухал өдөр зэргийг эзэнт гүрний хэмжээгээр заавал тэмдэглэх хатуу журам тогтоон хэрэгжүүлж байжээ.

Хубилай хаан орон нутгийн ноёд, засаг захиргаа явуулахдаа энэхүү шашин төр хоёрыг тэгш явуулах зарчмыг заавал баримтлах ёстой гэж үзээд энэ тухай бас “ 5 өнгө, 4 хар их улсад аравт, зуут, мянгат, түмт, түг түмний ноёд нь улс, улс, аймаг, аймагт тус тус мэдэгдтүгэй. Хоёр ёсыг холил үгүйеэ тус бүр сайтар хичээгдэхүй”¹⁴ гэж хуульчилан заасан байна.

Юан улсын үед хоёр ёсоор эс явсан хүнийг хатуу шийтгэдэг байв. Тухайлбал: муу үйлдсэн лам нарыг ламаас гаргаж эрүүдэн хол газар цөлөх, хар хүн худал хэлбээс хэлийг нь огтлох, хулгай хийвээс нүдийг нь сохлох, хов хэлж төр үймүүлвээс алах ялтай байжээ. Үүний хамт хос ёсыг хатуу баримтлан эндүүрэлгүй сахин явсан хүмүүс сайшаал шагнал хүртдэг ёс бас буй болсон байжээ.

Хубилай хаан сайн түшмэдийг сонгон хэрэглэх нь уг төрийн мандах буюу доройтохтой шууд холбоотой асуудал гэж үзэж “... шулуун мэргэдийг олж их зэрэгт оруулбаас хааны сэтгэлийг бүтээн улсыг амаршуулан өөрөө хүнд их алдартай больюу. Муу ардыг ихсийн дүрд болговол улсыг зөвхөн хааны үйлсыг эвдэж өөрсдөө гутамшиг танхай болмой. Түүгээр сайтар шинжлэн гүн онож мэдтүгэй”¹⁵ хэмээжээ.

Дүгнэлт

Монголын төрт ёсны сэтгэлгээ төрөөс дэлхийн асуудалд, бөө мөргөлөөс бурхны шашны үзэл сургаалд дэвшин орсныг «Цагаан түүх» илтгэн харуулж байна. “...«Цагаан түүх» хэмээх энэхүү зохиол нь дундаж зууны түүхийн турш монгол төрт ёсны сэтгэлгээний түүхнээ хутагт Августины “Эрхэт тэнгэрийн хөг” зохиолын гүйцэтгэсэн шиг тийм их үүргийг Монголын уламжлалт төрт ёсны сэтгэлгээний хувьд «Цагаан түүх» гүйцэтгэсэн юм”¹⁶ гэж хэлж болно. Түүгээр ч Монголын гүн ухааны, тухайлан төрт ёсны сэтгэлгээний түүхнээ тус зохиолын гүйцэтгэсэн үүрэг, учир холбогдол тодорхойлогдох юм гэж үзнэ.

Эш татсан зохиолууд:

1. Монголын философийн түүх II дэвтэр УБ 2000 42-р тал
2. “Арван буянт номын цагаан түүх” ӨМХ Хөх хот 1981 25-р тал
3. С.Жалан-аажав “Арван буянт номын цагаан түүхийн тухай” УБ 1998.
4. Ш.Нацагдорж “Монголын феодализмын үндсэн замнал” УБ 1997 126-р тал
5. Монгол улсын арван буянт номын цагаан түүх оршивой УБ 1998 42-р тал
6. Мөн тэнд, 43-44-р тал

7. Мөн тэнд, 42- р тал
8. Мөн тэнд, 48-р тал
9. Мөн тэнд, 49-р тал
10. Мөн тэнд, 52-р тал
11. Мөн тэнд, 52-р тал
12. Мөн тэнд, 48-р тал
13. Г.Лхагвасүрэн Төр сүм хийдийн харилцаа орчин үе УБ 1998 95-р тал
14. Мөн тэнд, 50-р тал
15. Мөн тэнд, 52-р тал
16. Мөн тэнд, 53-р тал